

Nutnou podmínkou urychlení sociálně ekonomického rozvoje společnosti je mobilizace všech zdrojových faktorů, a tedy i aktivizace subjektivního činitele, jeho tvůrčích a inovačních schopností v práci a řízení ekonomických procesů. Tato aktivizace si vynucuje i odpovídající pojetí rozdělování jakožto imanentní složky produkce, jež bezprostředně ovlivňuje její úroveň, kvalitu a především pak efektivnost využívání materiálních zdrojů, času a kapacit pracovních sil.

Rozdělování je podstatnou součástí výrobních vztahů a jako takové se musí vyvíjet s rozvojem výrobních sil (nebo spíše v předstihu vůči tomuto rozvoji) a v souladu s měnícími se nároky na strukturu a využití subjektivního potenciálu. Jestliže zůstane delší dobu rigidní, podlamuje se jeho zdrojová a aktivizační funkce a může se stát i brzdou sociálně ekonomického rozvoje. Z tohoto hlediska se ukazuje, že rozdělovací systém u nás do značné míry ustrnul a neplní již adekvátně potřebné mobilizační a dynamizační funkce. Většina provedených změn měla spíše dílčí povahu a tak je vlastně stále reprodukován rozdělovací systém v podobě, v jaké vykrytalizoval v padesátých letech, v období vrcholícího extenzivního rozvoje ekonomiky.

Analýza rozdělovacích procesů je dosud zatížena převahou agregátní optiky, značnou popisností a resortismem. Jednotlivé články řetězu, který vede od práce ke spotřebě (tj. které zprostředkovávají vazbu mezi mírou práce a mírou spotřeby), jsou sledovány zpravidla odděleně a bez potřebné sociálně ekonomické diferenciaci, která teprve zajišťuje efektivnost fungování, v níž se odhaluje provázanost oblastí mezd, příjmů domácností, cen a spotřeby. Práce na prognózách sociálně ekonomického rozvoje společnosti stále zřetelněji odhalují mezeru, která existuje v analýze rozdělování pojatého v systémové jednotě a produktivní orientaci. Je totiž otázkou, zda predikční úvahy, které vycházejí z daného stavu věcí v jednotlivých, odděleně sledovaných subsystémech a extrapoláčně počítají s jeho další reprodukcí, mohou být kvalifikovanou prognózou. Domníváme se, že mnohem užitečnější je zabývat se perspektivou funkčních vazeb, měnících se vztahů mezi vstupní (mzdovou) a konečnou (spotřební) diferenciací, úlohou zprostředkujících a doplňujících článků. Předpokladem takového postupu je zhodnocení současného systému rozdělování z těchto hledisek, úkol zajisté nelehký, k jehož splnění ještě mnoho chybí.

V této stati bychom chtěli načrtnout alespoň některé problémy, jež se v oblasti rozdělování v nových polohách otevírají, s plným vědomím jejich složitosti a tím i nejednoznačnosti řešení. Naším úhlem pohledu, vyplývajícím z převažujícího sociologického zaměření, je optika diferenciaci a problémy vzájemných vazeb některých oblastí rozdělování, zejména pak provázání mzdové, příjmové a spotřební struktury. Na základě analýz statistických a sociologických šetření bychom tak rádi přispěli k diskusi závažných otázek rozdělování, jež se rozvíjí v souvislosti s potřebou přebudování hospodářského mechanismu a bude zřejmě ještě dlouho pokračovat.

1. Pojetí rozdělovacích procesů: nutnost prosazení jednoty

Současný rozdělovací systém má některé charakteristické rysy, které se zformovaly v podmínkách extenzivního rozvoje a zřejmě již neodpovídají novým požadavkům, jež klade orientace na intenzitu, kvalitu a efektivnost výroby.

Za prvé je to určitá odtrženost rozdělování od produkce, jeho pojetí spíše jako relativně autonomní složky reprodukčního procesu než složky s výrobou bytostně „totožné“ (Marx). V poloze stimulace výkonu to znamená, že pojetí osobní spotřeby jakožto cílové funkce výroby se v plánovací praxi někdy nakonec redukuje na „zbytkovou veličinu“ rozdělovacích procesů. Na základním zákonu socialismu, jímž je stále plnější uspokojování rozvíjejících se lidských potřeb, netřeba nic měnit, nicméně právě v plném respektování jeho platnosti musí být saturace a rozvoj potřeb pochopeny produktivně a aktivně, a to jak ve smyslu sociálním, tak ekonomickém. Jinými slovy, osobní spotřebu je třeba pojmut nejen jako konečný cíl výroby, ale také jako její stále významnější zdroj, jako složku reprodukčního procesu. Důsledkem stávajícího jednostranného pojetí je mimo jiné skutečnost, že podíl osobní spotřeby na národním důchodu patří v ČSSR k nejnižším mezi socialistickými zeměmi, přičemž vykazuje dlouhodobě klesající tendenci (přes mírný obrat v posledních letech). Fond individuálního rozdělování neroste potřebným tempem, což přirozeně limituje prostor stimulace živé práce i kvalitativní reprodukci pracovních sil. „Nová definice“ osobní spotřeby, jejího místa ve společenském reprodukčním procesu, by měla být východiskem prognostických představ v této oblasti.

Druhým atributem stávajícího rozdělovacího systému je značná autonomie dynamiky jeho jednotlivých složek. Rozdělování podle práce a ze společenských fondů, vývoj příjmů domácností, daní a cen jsou řízeny a plánovány víceméně samostatně, přičemž efekty prováděných změn jsou spíše post festum sumarizovány než ex ante synteticky provázány. V podmínkách pomalého růstu národního důchodu vede autonomie subsystémů například k tomu, že růst fondu sociálních příjmů předstihuje růst fondu pracovních příjmů (při současném zhoršování relace mezi průměrnou mzdou a důchodem), že daňová politika umocňuje nivelizační charakter mzdové diferenciaci, že cenová tvorba místo diverzifikace spotřeby posiluje spíše její uniformitu atd. Potom dochází k tomu, že diferenciaci zakotvená ve mzdové oblasti se v řetězu článků vedoucích k rozdílu ve spotřebě výrazně tlumí nebo téměř vytrácí. Nutným požadavkem intenzifikace je pojmut rozdělovací systém jako jednotný, a to nejen z hlediska vybilancovanosti jednotlivých agregátů, ale také v reálných diferenciacích rovinách.

S oběma předchozími souvisí i třetí charakteristika, totiž značný rozsah přerozdělování, rovněž odpovídající spíše minulým potřebám extenzivního rozvoje než perspektivním požadavkům intenzifikace. Určitá míra přerozdělení zdrojů a vytvořených hodnot je nepochybně nutná pro naplnění cílů rozvinutého socialismu (zejména pokud jde o vyrovnání sociálně ekonomických podmínek rozvoje), nicméně v těchto procesech by se nemělo vytrácet propojení mezi výsledky práce a disponibilními prostředky, a to na všech úrovních ekonomické subjektivity — až po pracovní kolektiv a jednotlivého pracovníka. Znamená to ovšem nejen zmenšit rozsah přerozdělovacích procesů, ale zejména zjednodušit a zpřehlednit jejich obsah a směry tak, aby nevykonnost nemohla parazitovat na výkonnosti, aby stagnace jedněch nemohla podlamovat rozvoj druhých, aby přerozdělování sloužilo efektivnosti výroby a nevyvolávalo tendenci k průměrnosti.

Zákonitosti a mechanismy, jimiž se řídí sféra výrobní a osobní spotřeby,

mají nutně některé podstatné prvky podobné. Změna jen některé části rozdělovacího systému, má-li být skutečně účinná, není dobře možná. Kontinuitu linie, směřující od individuální práce a jejích podmínek k životní úrovni domácnosti, která vede přes složité sociálně ekonomické zprostředkování, nelze — bez ztráty efektivity, zájmu a iniciativy — zpřetrhat. Jaké jsou z tohoto hlediska konkrétní charakteristiky formování individuálních příjmů, podmínky utváření životní úrovně rodin?

2. Mzdová diferenciacie: aktivní jádro rozdělovacího systému

Klíčovou složkou rozdělovacích mechanismů je mzdová diferenciacie jakožto výraz uplatnění principu odměňování podle práce. Její funkce byla v minulosti oslabována řadou nepříznivých charakteristik, které přes určité změny stále přežívají a představují tak naléhavé problémy k řešení.

Za prvé, váha ekvivalentních příjmů, tj. odměn za práci, v celkové bilanci příjmů obyvatelstva trvale klesá. Při nezměněných podmínkách tvorby a rozdělování národního důchodu bude tento proces i nadále pokračovat (s výkyvy danými zejména demografickou skladbou populace a úpravami důchodů a sociálních dávek), takže prostor diferencovaného odměňování by se tak relativně dále zužoval. Je ovšem jasné, že řešení nelze hledat ve změně proporcí ekvivalentních a bezekvivalentních příjmů při daných tempech růstu. Rychlejší růst mzdového fondu lze odvozovat pouze z jeho užšího sepětí s růstem produktivity práce, objemu a kvality realizované produkce. Tím se vytvoří i zdroje potřebné pro růst společenské spotřeby.

Za druhé, relativní mzdové rozdíly (měřené kvantilovými charakteristikami mzdové distribuce) se posledních 30 let udržují na neměnné a v porovnání s ostatními socialistickými zeměmi (s výjimkou RSR) na dosti nízké úrovni. Pokud šlo o záměr prohloubit mzdové rozdíly jako takové, minuly se dosa-
vadní přestavby mzdových soustav účinkem nebo vedly jen k nepatrným

*Tabulka 1. Kvantilové charakteristiky rozložení mezd ve státním socialistickém sektoru
v letech 1970 — 1985*

	1970	1975	1979	1981	1983	1985
Hodnoty kvantilů v % mediánu:						
K ₀₅	55,3	55,9	55,5	55,9	56,1	54,7
D ₁ (1. decil)	63,2	63,5	63,0	63,3	62,2	62,0
Q ₁ (1. kvartil)	77,8	78,1	77,8	78,1	77,6	77,0
Q ₃ (3. kvartil)	125,7	125,1	125,8	127,6	127,7	127,7
D ₉ (9. decil)	155,3	154,1	154,0	155,2	156,4	154,7
K ₉₅	177,1	176,9	176,0	176,8	176,3	172,4
Rozpětí:						
K ₉₅ /K ₀₅	3,20	3,17	3,17	3,16	3,14	3,15
D ₉ /D ₁	2,45	2,43	2,44	2,45	2,51	2,49
Q ₃ /Q ₁	1,62	1,60	1,62	1,63	1,64	1,66

Pramen: Počty pracovníků podle výše mzdy — sčítání FSÚ.

Údaje sledující relativní mzdovou diferenciaci naznačují urč. též pohyb v osmdesátých letech, oproti stabilitě v období předchozím. Jde ovšem jen o velmi mírné změny, tendující k rozvětvení mzdového rozpětí v jeho středních polohách (relace krajařích decilů a dolního a horního kvartilu), zatímco nejvyšší mzdy (nejvyšších 5 % odměňovaných) relativně poklesly. Určité výkyvy mohou být způsobeny i propočtem, který od roku 1981 vychází z údajů o mzdách kategorizovaných po 500 Kčs (tj. v poměrně širokých pásmech).

výkyvům. Lze tedy říci, že prostor mzdové stimulace zůstává značně limitovaný a ani v současném období nejvíce tendenci k rozšíření. Jak ukazují data v tabulce 1, také vývoj v osmdesátých letech byl pokračováním v dosavadních tendencích — do jejich první poloviny došlo jen k malé změně ve prospěch mezd nadprůměrných (které zaznamenaly mírně vyšší než průměrný růst) a v neprospěch mezd nejvyšších (které jako by narazily na strop a dále se nezvyšovaly). Dopad mzdové přestavby do celkových diferenciacních charakteristik nelze zatím zhodnotit.

Prohloubení mzdových rozdílů má smysl ovšem jen tehdy, je-li nejužším způsobem spjato s diferenciací výkonu, s posílením ekonomického obsahu mzdového systému. Nejde tedy o nějaký cíl „o sobě“, nýbrž o nástroj intenzifikace, který je třeba uplatňovat spolu s dalšími změnami v oblasti práce a řízení. Většímu „mzdovému prostoru“ musí odpovídat i větší prostor individuální a kolektivní kontroly vlastního výkonu.

Za třetí, pokud jde o kvalitativní obsah mzdové diferenciace, jeho podstatné rysy v dnešní podobě stále vyplývají z původní adaptace na extenzivní typ ekonomického rozvoje. Znamená to, že hodnoceny jsou více nominální charakteristiky míst a zastávaných funkcí než reálné charakteristiky pracovníků a jejich individuální výkonnost. Zatímco ve mzdových tarifech jsou sledována zejména hlediska odvětví a kvalifikace, v reálné mzdové diferenciaci se do popředí dostávají demografické charakteristiky pracovníků. Samotný kvalifikační diferenciac mezd od sedmdesátých let v podstatě stagnuje i přes opatření zaměřená na jeho rozšíření.

Domníváme se, že nová etapa vývoje a prognostické úvahy by měly vycházet z jiné optiky než dosud běžné sledování průměrných výdělků podle profesí, odvětví, popřípadě kvalifikačních tříd. Statistické procedury vícerozměrné analýzy dovolují hodnotit váhu různých faktorů mzdových rozdílů (pohlaví, věk, požadované a skutečné vzdělání, odvětví atd.) a na tomto základě porovnávat diferenciaci zamýšlenou se skutečnou, sledovat vývoj v čase a orientovat se na dynamické faktory.

Z tohoto hlediska je jedním z nejzávažnějších problémů proporce mezi faktory kvalifikačními, jež reprezentují budoucnost lidské práce (hodnocení její složitosti, tvůrčího charakteru, podílu na řízení) a faktory mimokvalifikačními, jež představují přetrvávající prvky minulosti (fyzická namáhavost, neatraktivnost, škodlivé prostředí). Je zřejmé, že do mzdových rozdílů se promítají obě tato protikladná hlediska a že jejich proporce v určení mzdy bude záviset na přeměnách v obsahu a charakteru práce.

Za čtvrté, celkové sociální klima obklopující mzdovou diferenciac má zatím výrazně nivelizační charakter, a to na všech stupních — od převážně průměrujícího působení pracovních kolektivů až ke svazující administrativě resortů. Sociologické výzkumy potvrzují, že ačkoli lidé považují individuální výkon a schopnosti za základní pro určení odměny, mají zároveň tendenci spíše existující rozdíly zmenšovat než zvětšovat. Zdá se, že vytvořený mzdový systém je hluboce zakořeněn ve společenském vědomí, a proto i každá jeho neprůrazná změna má sklon rozmělnit se a přispět k reprodukci (nanejvýš jen mírně rozšířené) stávající struktury.

Klíčovým principem přestavby mzdového systému musí být zásada zaslouženosti, resp. „vydělanosti“ (Zaslavská), a to jak mzdového fondu jako celku na úrovni organizací, tak v jednotlivých pracovních kolektivech a u pracovníků. Ke stimulaci individuálních pracovních výkonů by měla být výrazně posílena pohyblivá složka mzdy (v Sovětském svazu se navrhuje její až 50ti procentní podíl z celkové mzdy), která by byla operativně rozdělována podle

pracovních výsledků a kvality práce. Mzdové ohodnocení musí být ovšem organicky zakotveno do celého zprostředkování od jednotlivé práce až k realizované produkci tak, aby pohled na pracovní síly byl zbaven extenzivní optiky: nejde o maximální obsazení pracovních sil, ale o efektivnost využití výrobních fondů a kvalitu konečné produkce. Jen potud, pokud bude podnik účinně zainteresován na kvalitě a realizaci výrobků, bude i efektivně mánévrovat mzdovým fondem a využívat jej k potřebné diferenciaci odměn. Hospodářský mechanismus k tomu musí vytvořit jak potřebný prostor, tak účinné stimuly.

Přísná reglementace mezd a zaměstnanosti je v očividném nepoměru k druhotným mechanismům distribuce příjmů a využívání pracovní kapacity populace. Jestliže mzdové rozdíly plně neodrážejí, nepodchycují a nestimulují diferenciaci individuálního úsilí a angažovanosti v práci, je vyvoláván a podporován (protože mnohem lépe odměňován) únik části energie a tvůrčí aktivity do jiných oblastí. Jinými slovy, neprosazuje-li se variabilita schopností a pracovního úsilí ve sféře zespolečenštěné práce, má tendenci realizovat se v „privátní“ oblasti, a to i formami společensky nežádoucími nebo dokonce nelegálními. Podstata problémů spjatých s „druhou ekonomikou“ leží v oblasti první ekonomiky, v rozvoji její efektivnosti nejen vzhledem k produkci potřebných hodnot a služeb, ale také vzhledem k reprodukci pracovních sil, k uplatnění a rozvoji člověka, jeho diferencovaných potřeb a zájmů. Jen tehdy, bude-li mzdová diferenciacie stimulovat plné nasazení, co nejlepší výkon každého pracovníka, může se stát skutečně aktivním jádrem rozdělovacího systému a přispět tak i k tvorbě dostatečných zdrojů pro krytí ostatních fondů.

3. Příjmová úroveň domácností — převaha demografických faktorů

I když je nepřesné měřit příjmovou úroveň domácností průměrným příjmem na jednu osobu, má tento indikátor určitou vypovídací schopnost. Je dosti varovným zjištěním, že statistická závislost mezi mzdou jedince a příjmem na hlavu v jeho rodině, je u nás velmi slabá, blížíci se nule. Jak vyplývá

Tabulka 2. Průměrná měsíční mzda a celkový příjem na obyvatele v letech 1955–1985

Rok	Mzda	Příjem na obyvatele	Rozdíl v Kčs	Příjem na obyvatele v ‰ mzdy
1955	1200	608	592	50,7
1960	1365	739	626	54,1
1965	1493	900	593	60,3
1970	1937	1316	621	67,9
1975	2304	1644	660	71,4
1980	2637	1942	695	73,6
1985	2908	2236	672	76,9

Pramen: Statistické ročenky ČSSR.

Porovnání vývoje hrubých mezd a celkových příjmů na obyvatele má jen orientační informační hodnotu, neboť do příjmů vstupují kromě mezd další významné zdroje. Na uchování přibližně stejné absolutní distance mezi oběma ukazateli a výrazném sblížení jejich úrovní se podílel jak vývoj příjmů z družstevního zemědělství, tak rozšíření systému nemocenského pojištění a sociálního zabezpečení. Nicméně hlavním zdrojem této dynamiky byly změny v oblasti zaměstnanosti a počtu dětí v rodině, postupné zvýhodňování poměru mezi aktivní a neaktivní složkou populace. Zda průměrná mzda působí jako „sociální norma“ pro určení příjmové úrovně, zůstává otevřenou a problematičnou (nicméně plauzibilní) hypotézou.

z tabulky 2, diferenciace příjmů na hlavu je v rozhodující míře podmíněna nikoli rozdíly v pracovních příjmech, ale odlišným složením domácností z hlediska poměru ekonomicky aktivních osob a závislých dětí. Tento dlouhodobě platný stav (měnící se jen výkyvy v demografické situaci) je dán souhrnným působením řady faktorů, z nichž některé jsou pozitivní, jiné však spíše negativní.

Pozitivně lze jistě hodnotit skutečnost, že populace jako celek přešla od „jednopříjmového“ k „dvoupříjmovému“ modelu, že zaměstnání žen, vyvolané původně ryze ekonomickými důvody, se dnes stalo samozřejmostí, byť nikoli bezkonfliktní. Spíše negativním momentem je ovšem skutečnost, že mzdový prostor (spolu s dalšími podmínkami zaměstnání) neumožňuje účinné manévrování při přechodném úbytku druhého příjmu. Tvorba celkového příjmu domácnosti má výrazné extenzivní charakter: záleží především na počtu aktivních osob a v nesrovnatelně menší míře na diferencovaném přínosu každé z nich. Rodina má potom přirozeně zájem na tom, aby žena byla zaměstnána bez ohledu na problémy, které to při malých dětech vyvolává, a bez ohledu na to, zda se může práci plně věnovat a garantovat tak její společenský přínos.

Velmi příznivá je rovněž skutečnost, že díky dávkám ze společenských fondů existuje pozitivní korelace mezi celkovým příjmem domácnosti a počtem závislých dětí — rodiny s více dětmi disponují i větším rozpočtem, i když příjem na hlavu mají výrazně nižší. Protože však dávky ze společenských fondů nejsou průběžně valorizovány přiměřeně růstu mezd a životní úrovně, dochází periodicky ke ztrátě jejich vyrovnávacího a propopulačního efektu. Jak ukazuje tabulka 3, v posledních 30 letech se domácnosti jakoby svým složením průběžně „adaptovaly“ tak, aby se uchovala absolutní distance mezi průměrnou mzdou a průměrným příjmem na hlavu, tj., aby se jejich příjmová úroveň zvyšovala v podstatě v souladu s růstem mzdy. To v sobě ovšem skrývá dlouhodobou tendenci ke zmenšování počtu dětí, navíc diferencované podle vzdělání partnerů — což může nepříznivě ovlivnit kvalitu příštích generací.

„Dvoupříjmový“ model je nesporně třeba uchovat, nicméně postupně by

Tabulka 3. Závislost příjmů na hlavu na celkovém příjmu domácnosti a jejich demografických charakteristikách v letech 1970—1984 (v %, vyčerpáné variance)

Nezávisle proměnná	1970	1976	1980	1984
Celkový příjem domácnosti	13,4	7,6	2,9	5,4
Počet závislých dětí	27,9	38,6	40,6	38,7
Počet dospělých osob	1,3	0,5	1,6	1,8
Interakce	36,3	34,1	33,7	34,6
Celkem	78,9	80,8	78,8	79,5

Pramen: Mikrocensová šetření.

Výsledky regresních analýz opírajících se o mikrocensová data o příjmech domácností ukazují jednak převažující demografickou podmíněnost příjmové úrovně měřené čistým peněžním příjmem na jednu osobu, jednak posilující se vliv této podmíněnosti v minulém vývoji. Rostoucí působení počtu dětí na příjem na hlavu je spjata s populační vlnou sedmdesátých let, která vedla ke zvýšení variability domácností z tohoto hlediska a také z hlediska zaměstnání žen. Pokles natality a žen na mateřské dovolené povede samozřejmě k opétné změně struktury determinace příjmové úrovně domácností, která je ovládána demografickými a nikoli ekonomickými činiteli. Údaje se týkají jen domácností s ekonomicky aktivním „přednostou“ (tj. bez domácností důchodců).

mohl být více předmětem volby a méně ekonomickou nutností tak, aby byl využit a lépe zhodnocen dvojitý potenciál rodiny, koneckonců stejně ekonomicky závažný — její úloha v bezprostředním zapojení do produktivního procesu a její funkce v reprodukci pracovních sil, a to nejen kvantitativní (což je doposud převažující hledisko), ale také kvalitativní. Tak jako podnik by měl mít určitý manévrovací prostor pro použití mzdového fondu (kolik pracovníků zaměstná, jakou mzdu jim poskytne), tak i rodina jako ekonomická mikro-jednotka by měla mít možnost alternativní alokace svého pracovního potenciálu, například právě ve smyslu intenzivnějšího nasazení sil jednoho z partnerů v některém období životního cyklu. O stabilizačním vlivu takové možnosti na život rodiny, populační vývoj a nakonec i efektivitu pracovní aktivity lze těžko pochybovat.

4. Diferenciace příjmů a rozdíly ve spotřebě — zprostředkovaná vazba

Pro stimulační efekt mzdy by měla být spjatost mezi mzdovou diferenciací a rozdílnými možnostmi spotřeby co nejužší, tj. individuální mzdové rozdíly by se měly co nejvíce promítat i v diverzitě spotřeby. Mezi těmito dvěma strukturami je však řada zprostředkujících článků, které uvedenou vazbu transformují a ve svém důsledku tlumí. Jedním z nich je, jak jsme uvedli, oblast přeměny pracovních příjmů jedinců v příjmovou úroveň domácností, kde faktory demografické povahy výrazně potlačují ekonomickou determinaci. Druhým je pak přeměna příjmů ve spotřebu, která je zprostředkována strukturou cen, rozsahem a charakterem nabídky.

Systém maloobchodních cen se u nás konstituoval (a dále se reprodukuje) spíše sociálně než ekonomicky, tj. ceny jsou předmětem rozsáhlého přerozdělování ve prospěch zboží základní potřeby a v neprospěch průmyslového zboží, zejména dlouhodobé spotřeby (viz tabulka 4). Důsledkem je pak nejen odtržení cen od hodnoty produkce (společensky nutných nákladů), ale také značná diskontinuita cenové diferenciace, vyjádřená velkými rozdíly v rela-

Tabulka 4. Zatížení spotřeby a příjmů daní z obrátu v roce 1976

	Domácnosti s příjmem		
	nízkým	průměrným	vysokým
Zatížení spotřeby:			
potraviny	10,78	13,09	15,36
průmyslové zboží	27,39	33,12	36,29
celkem	17,64	24,13	28,35
Zatížení příjmu:			
potraviny	4,11	3,57	3,26
průmyslové zboží	7,33	10,62	12,60
celkem	11,44	14,19	15,86

Pramen: Sobek, O. a kol. 1979.

Výsledky unikátní analýzy pracovníku býv. VÚŽÚ (O. Sobek, J. Antalová, E. Bakayová, A. Kršáková, M. Hradilková), provedené na datech rodinných účtů 1976, ukazují jednak rozdílnost průměrného zatížení spotřeby potravin a průmyslového zboží daní z obrátu (v poměru cca 1 : 2,5), jednak vyrovnávací efekt přerozdělování obsaženého v cenách. Jak je patrné, tento efekt je silnější v přechodu od nízkých příjmů k průměrným než od průměrných k vysokým. Zde je zřejmé daňové zatížení působí proti restrukturaaci spotřeby ve prospěch vyššího podílu průmyslového zboží. (Výsledky jsou uvedeny v procentech, průměry v horní části tabulky je jejich základem hodnotový objem spotřeby, v dolní části pak objem příjmů.)

cích sortimentu potravinářského, oděvního a zejména pak předmětů vybavení domácností. Diferenciační rozpětí cen značně přesahuje mzdové rozdíly, přičemž ceny některých předmětů luxusní povahy odpovídají spíše „druhé ekonomice“. Realizační charakter mezd je tak stále směřován ke krytí základních potřeb, poptávka je deformována ve prospěch „subvencovaného“ zboží a její struktura je málo dynamická — jak staticky (viz tabulka 5), tak vývojově.

V agregátních ukazatelích je zajištěna rovnováha mezi poptávkou a nabídkou, nicméně čím hlouběji sestupujeme po rovinách dezagregace, tím více dílčích nerovnováh se objevuje. Sortiment zejména průmyslového zboží není dostatečně pestrý, neobměňuje se potřebným tempem, pomalu reaguje na módní cykly a nové generace výrobků. V důsledku pomalé dynamiky tržních fondů se neustále reprodukuje nedostatkovost, na níž parazitují nemalé skupiny pracovníků terciéru. Cena placená za některé výrobky se zvyšuje a principy založené ve mzdové diferenciaci se tím nutně oslabují. Nelze pominout ani dobu potřebnou k obstarávání potřebných výrobků a služeb, která mocně ukrájuje z volného času a často i z času pracovního — pro mnoho žen je při volbě zaměstnání důležitější možnost nákupů než platové zvýhodnění. Velmi pomalu se rozvíjí sféra služeb, zejména pak pro uspokojování potřeb rozvojového charakteru (rekreace, cestování, kultura, vzdělávání). Důsledkem mezer ve společenské nabídce je pak i narůstající privatizace sféry volného času, její přílišné odpoutání od produktivního systému a pracovní profesní struktury.

Strukturní a kvalitativní zaostávání nabídky zboží a služeb vystoupí markantně do popředí, jestliže ji poměříme normami a hodnotami rozvinutého socialismu. Jde o to, že nabídka by měla dynamizovat sféru lidských potřeb,

Tabulka 5. Podíl některých výdajových okruhů z celkového rozpočtu domácností v roce 1985 (v %, adjustované hodnoty po analýze variancí)

Decilová skupina celkového čistého příjmu	Potraviny	Odivání	Bydlení	Výbavování	Rekreace	Doprava	Alkohol	Vklady
1	32,7	14,6	12,3	3,6	6,1	3,1	7,0	2,7
2	31,7	12,9	10,4	3,5	6,2	3,5	7,0	3,3
3	29,6	11,5	9,6	4,4	6,3	6,1	6,9	3,2
4	28,5	11,4	9,0	4,8	6,0	6,3	6,6	5,4
5	27,7	11,1	9,0	4,3	6,6	6,6	6,3	5,9
6	26,4	11,2	8,8	5,3	6,9	6,7	6,6	5,0
7	25,5	10,8	8,5	6,4	7,1	6,8	6,4	5,0
8	24,9	10,7	8,6	6,3	7,4	7,2	6,0	5,4
9	23,1	10,5	7,8	6,7	7,5	7,1	5,5	5,6
10	19,4	9,0	8,4	7,3	7,5	6,8	5,0	4,2
Celkem	27,0	11,4	9,3	5,3	6,8	6,2	6,3	4,5

Data rodinných účtů 1985 byla zpracována analýzou variance, v níž byl kontrolován vliv společenské skupiny, délky trvání manželství, ekonomické aktivity partnerů, počtu a stáří dětí. Výdajové položky byly seskupeny do funkčních okruhů takto: potraviny (bez veřejného stravování a alkoholických nápojů), odivání a obutí, bydlení (včetně bytové a stavební údržby), vybavení (nákup předmětů dlouhodobé spotřeby), rekreace a kultura, doprava (včetně nákupů pohonných hmot), alkohol — tabák — káva a vklady (čisté saldo). Výsledky ukazují značný pokles výdajů na potraviny při přechodu k vyšším příjmům, zároveň však pomalou dynamiku takových cílových okruhů, jako jsou kulturní a rekreační potřeby a dlouhodobá spotřeba.

že by měla stimulovat jejich postupnou restrukturalaci ve prospěch kultivace a obohacování individua. Namísto inovačního pohybu se však setkáváme spíše s „rozšířenou reprodukcí“ stávající struktury potřeb, s nadále rozhodujícím podílem potřeb základních a naopak neuspokojeným zájmem v oblasti potřeb vyšších.

V rozvinutí intenzifikačního procesu by bylo žádoucí příjmovou diferenciací více ekonomicky provázat s diferenciací spotřeby, a to zpětnově tak, aby se příjmové rozdíly adekvátně (podle reálných hodnotových relací) promítaly do diverzity poptávky a zároveň také, aby nabídka byla nucena na poptávku reagovat z hlediska obsahového i hodnotového. Současný systém stále odpovídá spíše počátečním etapám socialistického rozvoje, kdy se oblast životní úrovně potýkala s kvalitativně odlišnými problémy a na prvním místě stály sociální požadavky a nutnost vyrovnání v oblasti uspokojování základních potřeb. Jeho změna neznamena eliminaci cenových preferencí. Domníváme se však, že tyto preference by neměly sloužit petrifikaci struktury potřeb, ale jejich dynamizaci, která není jen sociálním cílem o sobě, ale i významným ekonomickým instrumentem.

5. Společenská spotřeba — neproduktivní sféra?

V národohospodářských bilancích se náklady na odvětví nevýrobní sféry objevují výlučně v agregátu finální spotřeby obyvatelstva. Ve skutečnosti má však oblast vzdělání, kultury, tělovýchovy a sportu, sociální péče a zdravotnictví stále rostoucí vliv na výši národního důchodu, na efektivnost jeho tvorby a užití. Tzv. odvětví rozvoje člověka rozhodující měrou působí na kvalitu pracovních sil, jejich reprodukci a využití.

Rozsah a úroveň společenské spotřeby patří k výrazným přednostem socialistické společnosti. Její rozvoj v minulém období však byl poznamenán určitými rozpory. Zatímco podíl společenské spotřeby na agregátu rozdělování je vysoký a nadále roste (především v důsledku změn v demografické skladbě obyvatelstva), z hlediska populace není její působení dostatečně účinné — ať z hlediska důchodů a dávek ve prospěch rodin s dětmi (kde růst průměrných individuálních dávek se opoždí za růstem průměrné mzdy), či z hlediska obsahu a kvality poskytovaných zdravotnických, kulturních a sociálních služeb, z hlediska dostupnosti sportovních a rekreačních zařízení apod. Fakticky tak roste podíl potřeb, které lidé pokrývají ze svých vlastních příjmů, někdy i úplatnou formou získávání nominálně bezplatných služeb. Z druhé strany pak nemalé prostředky společenské spotřeby jsou alokovány spíše podle ekonomických než sociálních potřeb, což se týká především oblasti bydlení — vysoký podíl státních bytů je určen pro nábor a stabilizaci pracovníků do deficitních odvětví a oblastí. Postupné přehodnocení systému společenské spotřeby a jeho zefektivnění z hlediska reálného vyrovnávacího působení by bylo zřejmě potřebné pro naplnění jeho nové úlohy v urychlení sociálně ekonomického rozvoje.

Nedomníváme se však, že by cestou takového zefektivnění bylo převedení menší nebo větší části doposud bezplatných služeb na placenou formu. Ta sama o sobě neřeší problémy spojené s jejich organizací, zainteresovaností výkonných pracovníků, využíváním času a techniky, veřejnou kontrolou. Placená forma by se měla bezpochyby týkat nových a doplňkových služeb a mohla by být široce uplatněna především v rozvoji rekreace, jejíž systém značně zastaral. Rozvoj oblasti společenských služeb nemusí však být nevyhnutelně financován z individuálních prostředků, mohou jím být více zatíženy odvody podniků, v rámci nepochybně žádoucího zvýšení nákladů za pracovní síly.

Značného pokroku může být dosaženo zlepšením vybavenosti institucí poskytujících služby obyvatelstvu, jejich mzdovým vyrovnáním na úroveň sekunděru a v některých směrech zjednodušením administrativy i decentralizací (rodinní lékaři, minijesle, najímatelné chaty, malé rekreační podniky v místní režii apod.). Nelze ani zapomenout, že extenzivní zaměstnanost žen vedla k přetížení systému předškolních zařízení, že na nákladech zdravotnictví se značnou měrou podílí zhoršující se životní prostředí — změny v postoji ke společenským funkcím rodiny a pozitivnější vývoj v oblasti ekologie by mohly odlehčit náporu směřovanému na společenské služby.

Výrazné úpravy jsou uvažovány v systému starobního zabezpečení ve smyslu přiblížení úrovně důchodů průměrným mzdám, valorizace nevyhnutelně zastarávajících důchodů a výrazného pozvednutí péče o nejnižší příjmové kategorie důchodců. Zlepšení poměru mezi aktivní a neaktivní složkou populace, které nás v devadesátých letech očekává vzhledem k nástupu silných ročníků do pracovního poměru, k tomu otevírá potřebný prostor.

6. Ekonomická a sociální kritéria: potřeba rozlišení

Dosavadní systém rozdělování se vyznačuje, kromě charakteristik uvedených na počátku, určitou konfúzností pokud jde o uplatnění ekonomických a sociálních hledisek. V souhrnu pak spíše převažují sociální kritéria, což odpovídá historické etapě, kdy se tento systém formoval.

Sociální hlediska jsou obsažena ve mzdové diferenciaci, a to již v její koncepci, ještě více pak v realizaci. Zamýšlené, tj. tarifní rozdíly, nejsou velké a pohyblivé složky mezd jsou často vázány na složky základní (přes požadavky na širší využití jejich stimulační funkce). Uplatnění norem je pak značně nivelizační a při stanovování mzdy konkrétních pracovníků je jedním z prvořadých hledisek věk. přihlíží se k potřebám rodiny, ke snaze pracovníků vytvořit si základ pro důchod v závěrečné fázi pracovní aktivity apod. Také systém daně ze mzdy byl koncipován podle sociálních hledisek a s tím, jak „stárne“ (vzhledem k posunu mezd do vyšších pásem), jeho nivelizační účinek se spíše prohlubuje. Oproti tomu není dosud vyjádřena sociální úloha mzdy ve stanovení mzdového minima, valorizovaného přiměřeně životním nákladům. Dalším článkem je cenový systém, který je zaměřen na preferenci uspokojování základních potřeb a tím i na zvýhodnění příjmově slabších vrstev, v rámci celkové přerozdělovací strategie vyrovnání. Podobné jako daň ze mzdy, i tento systém časem zastaral, takže vytváří větší rozdíly mezi kategoriemi nízkého příjmu a průměru než mezi průměrem a vyššími kategoriemi. Sociálně je pak, zcela samozřejmě a naprosto legitimně, zacílen systém dávek ze společenských fondů, i když některé z nich (nemocenské dávky, důchody) berou velmi oprávněně (a spíše s určitým podceněním) v úvahu úroveň pracovních příjmů.

Naproti tomu oblast společenské spotřeby, která by měla být ovládána výlučně principy rovnosti a čerpána podle sociálních potřeb, není zcela prostá ekonomické exploatace. Již výše jsme zmínili příklad státních bytů, v jejichž rozdělování se vedle sociálních kritérií uplatňují i další hlediska, takže v průměru šance na přidělení takového bytu s výší příjmu spíše roste. Bez problémů není ani rozdělování rekreačních poukazů a i v dalších oblastech bychom mohli najít příklady toho, že čerpání fondů společenské spotřeby diferenciací založenou v pracovních příjmech spíše posiluje než tlumí.

Podmínkou zefektivnění rozdělovacího systému je — podle našeho názoru — přehledné rozlišení obou jeho sfér, tj. složky ekonomické a složky sociální. Jinými slovy, je třeba vytyčit jasnější hranice mezi rozdělováním ekviva-

lentního a bezekvivalentního charakteru, mezi uplatněním principů zásluhovosti a oprávněných potřeb. Současné propletení obou hledisek, s nímž se v menší či větší míře můžeme setkat v podstatě ve všech člancích rozdělovacího systému, působí nutně imobilizačně na sféru práce a vede ve svých důsledcích k odpoutání distribuční sféry od produktivní, k nivelizaci nejen ve mzdách, ale i v uspokojování (a tím zčásti i v orientaci) potřeb. To ovšem otevírá nežádoucí kanály úniku tvůrčích sil a pracovní energie, cesty nelegálního přerozdělování a neoprávněného obohacování.

Klíčovou otázkou intenzifikace ekonomiky a urychlení sociálně ekonomického rozvoje je, jak překonat existující dichotomii člověka-producenta a člověka-spotřebitele, jak v celém rozdělovacím systému odstranit přehradu, které jej segmentují do autonomních subsystémů a oslabují tím jeho účinnost. To ovšem neznamená tento systém beze zbytku „ekonomizovat“, ponechat stranou jeho sociální obsah a funkce. Rozdělování v socialistické společnosti musí plnit obě role, tj. stimulační (diferenciační) i vyrovnávací (homogenizační), a to podle proporcí měnících se v souladu s požadavky vývoje, s nároky jednotlivých etap rozvoje socialismu. Nelze totiž zapomínat na propojení obou funkcí: podlomení ekonomické účinnosti rozdělování vede ve svých důsledcích k nedostatečné tvorbě zdrojů pro fondy společenské spotřeby a naopak, efektivita využití pracovního potenciálu populace otevírá i možnosti stále širšího pokrytí sociálních potřeb. Obě funkce tvoří dialektickou jednotu vzájemným zprostředkováním, ne však zaměnitelností nebo jednoduchostí.

Z těchto hledisek existují stále závažné mezery v ekonomickém a sociologickém výzkumu rozdělovacích procesů. Pozornost je zaměřena spíše na dílčí oblasti, nikoli na jejich vazby a formování rozdělovacího systému jako celku. Poznatky jsou bohaté, pokud jde o dynamiku agregátů, chudé však, pokud jde o existující diferenciaci, její faktory a způsob fungování. Na samém počátku je výzkum diferencovaného využívání fondů společenské spotřeby, který by ukázal míru naplnění zamýšlených cílů. Dosud není k dispozici analýza toho, jak jednotlivé subsystémy rozdělování ve svém konečném výsledku utvářejí postavení jedince, rodiny a pracovního kolektivu a jak tedy ovlivňují jejich pracovní a spotřební chování. To vše zůstává závažným úkolem, akcentovaným právě potřebami prognózování, jež otevírá obrysy závažných změn v celém společenském mechanismu — syntetizující pohled na celý rozdělovací systém představuje nezbytnou součást jak ekonomické, tak sociální prognózy. Avšak i tento systém sám je pouze jednou složkou společenského reprodukčního procesu, jehož úlohu nelze ani přeceňovat, ani nadřazovat nad jiné. Stimulační efekt mzdy se uplatní jen v odpovídajících podmínkách práce a výroby, kdy pracovník může ovlivnit rozsah a kvalitu svého výkonu. Podmínky práce a zaměstnání jsou nutné i pro utlumení extenzitní tvorby příjmů domácností. Saturovaný a dynamický trh je nezbytný pro plné uplatnění regulační funkce cen a realizaci příjmových rozdílů ve spotřebě atd. Provázání jednotlivých sfér a jejich diferenciaci, jímž jsme se zde zabývali, představuje hodnotovou a vztahovou stránku procesů, které mají svůj pracovní (aktivizační) obsah a věcnou (užitnou) náplň a které tedy není možné rozvinout jen v jedné poloze. Tím spíše je však musíme uvažovat v jejich komplexu a sociálně ekonomické jednotě, tím více musíme zvažovat všechny aspekty, jichž jsme se zde dotkli, v širším kontextu společenského reprodukčního procesu.

Literatura

- Kunelskij, L.: *Novoje v sisteme organizaciji zarabotnoj platy*. Kommunist 1987, č. 2.
Marx, K.: *Ke kritice politické ekonomie*. Spisy, sv. 13. Praha, SNPL 1963.
Reprodukční proces v ČSSR v 80. letech. Praha, Academia 1984.
Roško, R. a kol.: *Diferenciačné procesy a problémy rozvoja našej spoločnosti*. Sociológia 1987, č. 1.
Sobek, O. a kol.: *Využitie nástrojov rozdeľovacej politiky pri riadení rozvoja životnej úrovne*. Bratislava, VÚŽÚ 1979.
Večerník, J.: *Mzdová a príjmová diferenciace. Analýzy některých problémů*. Praha, ÚFS ČSAV 1986.
Základné tendencie v rozvoji životnej úrovne. Bratislava, ÚÚNV 1985.
Zaslavskaja, T.: *Celovečeskij faktor razvitiya ekonomiki i socialnaja spravedlivost*. Kommunist 1986, č. 13.
Zatkalíková, A.: *Analýza diferencovaného využívania neplatených služieb obyvateľstvu*. Bratislava, VÚSRP 1986.

Резюме

II. Вечерник: Процессы распределения и жизненный уровень

Анализ процессов распределения пока скован перевесом агрегатной оптики, значительной описательностью и раздробленностью. Отдельные звенья цепи, опосредствующие связь между мерой труда и мерой потребления, прослеживаются отдельно и без необходимого социально-экономического структурирования. Интенсивное развитие предъявляет требование рассматривать распределение как единую систему, обладающую значимыми продуктивными функциями. Его ядром является дифференциация заработной платы, опирающаяся на принцип заслуги на всех уровнях экономической субъективности. В области образования доходов домашних хозяйств необходимо подавить их преобладающую демографическую обусловленность, система цен должна в большей мере поддерживать диверсификацию потребления. Также область общественного потребления, конечно, необходимо рассматривать с продуктивной точки зрения, с учетом ее вклада в воспроизводство рабочей силы. В существующей системе переплетаются экономические и социальные критерии, выделение которых содействовало бы преодолению существующей дихотомии человека-производителя и человека-потребителя. Экономические и социологические анализы, формулирующие исходные точки прогнозов, должны больше рассматривать функциональные связи отдельных сегментов распределения вместо экстраполирующей оптики, закрепляющей современное положение.

Summary

J. Večerník: Distribution Processes and the Living Standard

The analysis of distribution processes has so far been fraught with a predominance of aggregative aspects, considerable descriptiveness and disintegration. The individual links of the chain, mediating the relation between the measure of work and the measure of consumption, are studied separately and without the necessary socio-economic structuration. The claims laid by intensive development make it necessary to conceive distribution as a uniform system performing important productive functions. Its core is wage differentiation based on the principle of meritoriousness on all levels of economic subjectivity. In forming the incomes of households it seems advisable to subdue their prevalent demographically conditioned character and to make the price system more persistently promote the diversification of consumption. Also the area of social consumption must of course be conceived productively, from the point of view of its contribution to the reproduction of the labour force. In the present system, economic and social criteria are intertwined. Their separation would help to overcome the existing dichotomy between man-producer and man-consumer. Economic and social analyses formulating the underlying principles of prognoses should devote more attention to functional interrelations of individual segments of distribution than to extrapolative viewpoints petrifying the present state.